

संजय गांधी निराधार अनुदान योजना एक अध्ययन : विशेष संदर्भ मराठवाडा विभाग

डॉ. अमोल अरुण पगार

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव
ता.चाकूर जि.लातूर

प्रस्तावना-

भा

रत हा विकसनशील देश असून आर्थिक वाढीसोबत

सामाजिक विषमता, गरिबी, बेरोजगारी, अपंगत्व, विधवा, अनाथ आणि वृद्ध यांसारख्या दुर्बल घटकांचे प्रश्न अजूनही तीव्र आहेत. अशा परिस्थितीत राज्याने सामाजिक सुरक्षा पुरविणे ही एक अत्यावश्यक जबाबदारी ठरते. सामाजिक न्याय व सर्वसमावेशक विकास साध्य करण्यासाठी विविध कल्याणकारी योजना राबविण्यात येतात. याच पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासनाने दुर्बल आणि निराधार घटकांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी संजय गांधी निराधार अनुदान योजना सुरू केली. ही योजना विशेषतः त्या व्यक्तींसाठी आहे ज्यांच्याकडे उत्पन्नाचे कोणतेही ठोस साधन नाही किंवा जे सामाजिकदृष्ट्या उपेक्षित आहेत. यामध्ये विधवा, परित्यक्ता, अपंग, अनाथ, गंभीर आजाराने ग्रस्त व्यक्ती, घटस्फोटित महिला, वृद्ध आणि निराधार कुटुंबांचा समावेश होतो. या योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे अशा घटकांना दरमहा आर्थिक सहाय्य देऊन त्यांच्या मूलभूत गरजा भागविणे आणि त्यांना सन्मानाने जगण्याची संधी देणे.

मराठवाडा हा महाराष्ट्रातील आर्थिकदृष्ट्या मागास आणि दुष्काळग्रस्त प्रदेश मानला जातो. लातूर, बीड, उस्मानाबाद, जालना, परभणी, नांदेड आणि हिंगोली या जिल्ह्यांमध्ये वारंवार दुष्काळ, कृषी संकट, बेरोजगारी आणि स्थलांतर यामुळे लोकांचे जीवनमान खालावले आहे. त्यामुळे या प्रदेशात सामाजिक सुरक्षा योजनांचे महत्त्व अधिक वाढते. विशेषतः संजय गांधी निराधार अनुदान योजना ही या प्रदेशातील गरीब आणि वंचित घटकांसाठी जीवनरेखा ठरलेली आहे.

विश्लेषण -

संजय गांधी निराधार अनुदान योजना महाराष्ट्र शासनाने सामाजिक सुरक्षा देण्यासाठी सुरू केली. या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आणि सामाजिकदृष्ट्या उपेक्षित घटकांना आर्थिक मदत देणे होय.

मुख्य उद्दिष्टे-

- निराधार व्यक्तींना नियमित आर्थिक सहाय्य देणे
- त्यांचे जीवनमान सुधारणा करणे
- सामाजिक न्याय व समावेशक विकास साध्य करणे
- महिलांचे व दुर्बल घटकांचे सक्षमीकरण

संजय गांधी निराधार अनुदान योजना ही महाराष्ट्र शासनाने राबवली जाणारी एक महत्त्वाची सामाजिक सुरक्षा योजना आहे. या योजनेचे प्रमुख घटक म्हणजे लाभार्थ्यांची पात्रता, आर्थिक सहाय्याची रचना, प्रशासनिक यंत्रणा आणि थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) प्रणाली होय. या योजनेअंतर्गत विधवा महिला, परित्यक्ता, अपंग व्यक्ती, निराधार वृद्ध, अनाथ मुले तसेच गंभीर आजाराने ग्रस्त व उत्पन्नाचे साधन नसलेल्या व्यक्तींना मासिक आर्थिक अनुदान दिले जाते. कुटुंबाच्या सदस्यसंख्येनुसार अनुदानाची रक्कम निश्चित केली जाते आणि ती थेट लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात जमा केली जाते. योजनेची अंमलबजावणी जिल्हा प्रशासन, तहसील कार्यालय आणि ग्रामपंचायत स्तरावर केली जाते. लाभार्थ्यांनी अर्ज करताना उत्पन्न प्रमाणपत्र, वयाचा पुरावा, अपंगत्व प्रमाणपत्र (लागू असल्यास), राहण्याचा दाखला इत्यादी कागदपत्रे सादर करावी लागतात. अर्जाची पडताळणी तलाठी, ग्रामसेवक आणि तहसीलदार यांच्या माध्यमातून केली जाते. पात्र ठरलेल्या अर्जदारांची नोंदणी केल्यानंतर त्यांना नियमितपणे अनुदान देण्यात येते. DBT प्रणालीमुळे निधी थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा होत असल्याने पारदर्शकता वाढली आहे आणि मध्यस्थांचा हस्तक्षेप कमी झाला आहे. तरीही काही ठिकाणी कागदपत्रांची कमतरता, अर्ज प्रक्रियेत विलंब, तांत्रिक अडचणी आणि अपुरी जनजागृती या समस्या दिसून येतात. या अडचणी दूर करण्यासाठी शासनाने ऑनलाईन अर्ज प्रक्रिया, सेवा केंद्रे

आणि ग्रामस्तरावर जनजागृती मोहीम सुरू केल्या आहेत. एकूणच, या योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास निराधार आणि दुर्बल घटकांना आर्थिक आधार मिळून त्यांचे जीवनमान सुधारण्यास मोठी मदत होते. महाराष्ट्रात मागील दहा वर्षात या योजनेची काय स्थिती आहे ते आपणास पुढील प्रमाणे पाहता येईल.

**संजय गांधी निराधार अनुदान योजना
(महाराष्ट्रातील मागील 10 वर्षांची स्थिती)**

अ.क्र.	वर्ष	लाभार्थी संख्या(लाख)	खर्च (कोटी रु)
1	2014-15	7.67	451.70
2	2015-16	8.60	637.18
3	2016-17	9.05	705.87
4	2017-18	8.97	714.05
5	2018-19	8.97	865.65
6	2019-20	10.82	825.69
7	2020-21	12.31	1509.51
8	2021-22	12.39	1564.99
9	2022-23	14.19	1679.83
10	2023-24	15.97	2613.89

संदर्भ- महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल- 2014-15 ते 2023-24

महाराष्ट्रातील संजय गांधी निराधार अनुदान योजना ही महाराष्ट्र शासनमार्फत राबवली जाणारी एक अत्यंत महत्त्वाची सामाजिक सुरक्षा योजना असून तिच्या मागील दहा वर्षांच्या आकडेवारीवरून या योजनेचा विस्तार, परिणामकारकता आणि सामाजिक गरज स्पष्टपणे दिसून येते. उपलब्ध आकडेवारीनुसार 2014-15 मध्ये सुमारे 7.67 लाख लाभार्थी या योजनेअंतर्गत नोंदणीकृत होते, तर 2023-24 पर्यंत ही संख्या वाढून 15.97 लाखांपर्यंत पोहोचली आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की या योजनेचा लाभ घेणाऱ्या निराधार आणि वंचित घटकांची संख्या दुपटीपेक्षा अधिक वाढली आहे. ही वाढ केवळ लोकसंख्यावाढीमुळे नसून सामाजिक-आर्थिक संकट, बेरोजगारी, दुष्काळ आणि कुटुंबव्यवस्थेतील बदल यांसारख्या कारणांमुळे निराधार घटकांचे प्रमाण वाढल्याचेही यातून दिसून येते. खर्चाच्या दृष्टीने पाहिले असता 2014-15 मध्ये सुमारे 451.70 कोटी रुपये खर्च करण्यात आले होते, तर 2023-24 मध्ये हा खर्च

वाढून 2613.89 कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचला आहे. म्हणजेच दहा वर्षात या योजनेवरील खर्च सुमारे सहापट वाढला आहे. यावरून राज्य शासनाचा सामाजिक सुरक्षा योजनांवरील खर्च वाढत असल्याचे स्पष्ट होते. विशेषतः 2020-21 आणि 2021-22 या कोविड-19 महामारीच्या काळात खर्चात मोठी वाढ दिसून येते, कारण या काळात मोठ्या प्रमाणावर लोकांचे रोजगार गेले, स्थलांतर वाढले आणि आर्थिक असुरक्षितता वाढली. त्यामुळे या योजनेने संकटग्रस्त लोकांना तात्काळ आर्थिक आधार देण्याचे कार्य केले. लाभार्थी संख्या आणि खर्च यांचा परस्पर संबंध विचारात घेतला असता प्रति लाभार्थी मिळणाऱ्या अनुदानातही काही प्रमाणात वाढ केलेली आहे, ज्यामुळे लाभार्थ्यांच्या किमान उपजीविकेस हातभार लागतो. तथापि, महागाईच्या पार्श्वभूमीवर ही रक्कम अजूनही अपुरी असल्याचे अनेक अभ्यासांतून दिसून येते. त्यामुळे भविष्यात अनुदानाची रक्कम अजून वाढविणे आवश्यक आहे. तसेच, आकडेवारीवरून असेही दिसते की लाभार्थी संख्या सातत्याने वाढत आहे. याचा अर्थ असा कि सामाजिक गरीबीचे प्रमाण वाढत आहे आणि लोक किमान गरजा पूर्ण करण्यात असमर्थ ठरत आहेत.

एकूणच, या दहा वर्षांच्या आकडेवारीवरून असे निष्कर्ष काढता येतात की संजय गांधी निराधार अनुदान योजना ही महाराष्ट्रातील सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ बनली आहे. या योजनेमुळे गरीब, विधवा, अपंग, वृद्ध आणि निराधार घटकांना आर्थिक आधार मिळून त्यांच्या जीवनमानात काही प्रमाणात सुधारणा झाली आहे. विशेषतः मराठवाड्यासारख्या दुष्काळग्रस्त आणि आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रदेशात या योजनेचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते. मराठवाडा विभागात या योजनेची स्थिती पुढील प्रमाणे पाहता येईल.

**संजय गांधी निराधार अनुदान योजना
मराठवाडा विभाग सन 2023-24 स्थिती**

अ.क्र.	जिल्हा	लाभार्थी संख्या	खर्च (लाख रु.)
1	छ. संभाजी नगर	48639	6932.85
2	धाराशिव	40043	4789.4
3	लातूर	42148	6377.86
4	बीड	64721	14454.87
5	जालना	40493	6078.70
6	परभणी	29733	3436
7	हिंगोली	20424	3192.78

8	नांदेड	41338	4479.57
मराठवाडा		327539	49739.04

संदर्भ-जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन-2023-24 (छ.संभाजी नगर, लातूर, परभणी, नांदेड, बीड, हिंगोली, धाराशिव, जालना)

सन 2023-24 मधील उपलब्ध जिल्हानिहाय आकडेवारीच्या आधारे मराठवाडा विभागातील संजय गांधी निराधार अनुदान योजनेचे विश्लेषण केले असता ही योजना सामाजिक सुरक्षेचा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ म्हणून उदयास आलेली दिसून येते. दिलेल्या आकडेवारीनुसार मराठवाड्यातील आठ जिल्ह्यांमध्ये एकूण 3,27,539 लाभार्थी या योजनेचा लाभ घेत आहेत आणि त्यासाठी एकूण 49,739.04 लाख रु.इतका खर्च करण्यात आला आहे. या आकडेवारीवरून मराठवाडा हा राज्यातील निराधार व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांची घनता जास्त असलेला प्रदेश असल्याचे स्पष्ट होते. जिल्हानिहाय विश्लेषण केले असता बीड जिल्ह्यात सर्वाधिक 64,721 लाभार्थी असून त्यासाठी 4,454.87 लाख रु. खर्च करण्यात आला आहे. यावरून बीड हा दुष्काळग्रस्त आणि आर्थिक संकटग्रस्त जिल्हा असल्याने या योजनेची गरज तेथे अधिक असल्याचे स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे छत्रपती संभाजीनगर (48,639), लातूर (42,148), नांदेड (41,338), जालना (40,493) आणि धाराशिव (40,043) या जिल्ह्यांमध्येही मोठ्या प्रमाणात लाभार्थी आहेत. दुसरीकडे हिंगोली (20,424) आणि परभणी (29,733) या जिल्ह्यांमध्ये लाभार्थी संख्या तुलनेने कमी असली तरी सामाजिक सुरक्षा योजनेची आवश्यकता तितकीच महत्त्वाची आहे.

एकूण खर्च आणि लाभार्थी संख्या यांचा परस्पर संबंध पाहिला असता प्रति लाभार्थी वार्षिक खर्च अंदाजे 18,000 रु.च्या आसपास येतो. ही रक्कम लाभार्थ्यांच्या अन्न, औषध व दैनंदिन गरजांसाठी आधार देणारी असली तरी महागाईच्या पार्श्वभूमीवर ती मर्यादित असल्याचे जाणवते. तरीदेखील या योजनेमुळे विधवा, परित्यक्ता महिला, वृद्ध, अपंग आणि निराधार व्यक्तींना किमान आर्थिक सुरक्षा मिळून त्यांच्या जीवनमानात काही प्रमाणात सुधारणा झाल्याचे दिसून येते.

या आकडेवारीवरून आणखी एक महत्त्वाचा निष्कर्ष असा निघतो की ज्या जिल्ह्यांमध्ये दुष्काळ, कृषी संकट आणि स्थलांतराचे प्रमाण जास्त आहे त्या जिल्ह्यांमध्ये या योजनेचा विस्तार अधिक आहे. त्यामुळे ही योजना केवळ आर्थिक मदत देणारी नसून सामाजिक स्थैर्य टिकवून ठेवण्याचे कार्यही करते. एकूणच, मराठवाड्यातील 2023-24 मधील आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की संजय गांधी निराधार अनुदान योजना ही सामाजिक न्याय, गरिबी कमी करणे आणि

दुर्बल घटकांचे सक्षमीकरण यासाठी अत्यंत महत्त्वाची व परिणामकारक योजना ठरत आहे; मात्र भविष्यात अनुदान रक्कम वाढविणे, सर्व पात्र लाभार्थ्यांना समाविष्ट करणे आणि अंमलबजावणी अधिक पारदर्शक व वेगवान करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष-

संजय गांधी निराधार अनुदान योजना ही महाराष्ट्रातील सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थेचा एक महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी घटक म्हणून उदयास आलेली आहे. मागील दहा वर्षांच्या राज्यस्तरीय आकडेवारीवरून लाभार्थी संख्या आणि खर्च या दोन्हीमध्ये सातत्याने वाढ झाल्याचे दिसून येते, ज्यामुळे राज्य शासनाचा सामाजिक सुरक्षा क्षेत्रातील वाढता हस्तक्षेप स्पष्ट होतो. कोविड-१९ काळात या योजनेने संकटग्रस्त नागरिकांना आर्थिक आधार देत सामाजिक स्थैर्य टिकवून ठेवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. मराठवाडा प्रदेशाच्या संदर्भात विश्लेषण केल्यास हा प्रदेश दुष्काळ, कृषी संकट आणि बेरोजगारीमुळे अधिक संवेदनशील असल्याने या योजनेचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते. बीड, लातूर, छत्रपती संभाजीनगर आणि नांदेड यांसारख्या जिल्ह्यांमध्ये लाभार्थ्यांची संख्या जास्त असल्याने या योजनेची गरज आणि परिणामकारकता अधिक स्पष्ट होते. या योजनेमुळे विधवा, परित्यक्ता, अपंग, वृद्ध आणि निराधार घटकांना किमान आर्थिक सुरक्षा प्राप्त होत असून त्यांच्या जीवनमानात काही प्रमाणात सुधारणा झाल्याचे दिसते. तथापि, महागाईच्या पार्श्वभूमीवर मिळणारी अनुदान रक्कम मर्यादित असल्याने ती वाढविण्याची गरज आहे. तसेच सर्व पात्र लाभार्थ्यांपर्यंत योजना पोहोचविणे, अर्ज प्रक्रिया सुलभ करणे, डिजिटल प्रणाली अधिक सक्षम करणे आणि स्थानिक स्तरावर जनजागृती वाढविणे या बाबी भविष्यात महत्त्वाच्या ठरतात. संजय गांधी निराधार अनुदान योजना ही मराठवाड्यातील गरिबी निवारण, सामाजिक न्याय आणि दुर्बल घटकांचे सक्षमीकरण यासाठी अत्यंत प्रभावी साधन ठरत असून योग्य धोरणात्मक सुधारणा केल्यास ती भविष्यात अधिक सक्षम सामाजिक सुरक्षा यंत्रणा म्हणून विकसित होऊ शकते.

संदर्भ-

1. महाराष्ट्र शासन. (2024). *महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल 2023-24*. मुंबई: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.
2. महाराष्ट्र शासन. (2023). *जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन अहवाल 2023-24 (मराठवाडा विभाग)*. मुंबई: नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन.

3. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन. (2022). *संजय गांधी निराधार अनुदान योजना : मार्गदर्शक तत्त्वे व अंमलबजावणी प्रक्रिया*. मुंबई: महाराष्ट्र शासन.
4. महाराष्ट्र शासन. (2021). *महाराष्ट्रातील सामाजिक सुरक्षा योजना : धोरण व अंमलबजावणीचा आढावा*. मुंबई: नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन.
5. देशमुख, आर. व पाटील, एस. (2020). *ग्रामीण महाराष्ट्रातील सामाजिक सुरक्षा योजना आणि गरिबी निवारणाचा अभ्यास*. औरंगाबाद: लोकविकास प्रकाशन.

